

Verso

Irodalomtörténeti folyóirat

Verso
Irodalomtörténeti folyóirat
2019/2

Szakmai védnökök
Bartók István
Jankovits László
Nagy Imre

A szerkesztőbizottság tagjai
Bozsoki Petra
Laczkó András
Milbacher Róbert
Pálffy Eszter
Pap Balázs

Tördelőszerkesztő
Pap Balázs

Borító
Simor Kamilla

Az idegen nyelvű rezümék nyelvi lektora
Maczelka Csaba

ISSN 2630-8479

Felelős kiadó
a PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
Klasszikus Irodalomtörténeti
és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékének vezetője
(7624 Pécs, Ifjúság u. 6.)

szerk@versofolyoirat.hu

EFOP-3.4.3-16-2016-00005

Korszerű egyetem a modern városban: Értékközpontúság,
nyitottság és befogadó szemlélet egy 21. századi felsőoktatási modellben

TARTALOM

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY

SZATMÁRI ÁRON

Isten, angyal, krisztus

Változatok a 8. zsoltárra 5

LACZHÁZI GYULA

Az érzelmi hatás elemzése mint a kora újkori magyar költészet olvasási stratégiája

(Zrínyi Miklós *Elégiája* kapcsán) 21

BODROGI FERENC MÁTÉ

Csiszoltság-nyomok a klasszikus magyar irodalom korszakának publikációiban

(Különös tekintettel az *Aurora. Hazai Almanach* zsebkönyveire) 38

MACSKÁSI ÁRPÁD

Mikszáth körül a mező

Ideológiai csatározások Mikszáth körül a felépülő irodalmi mezőben (2. rész) 73

KRITIKAI LAPOK

NAGY IMRE

A „kétnyelvű” Bánk bán

Nádasdy Ádám szövegkiadásáról, irodalomtörténeti nézőpontból 96

HASZNOS MULATSÁGOK

HERNÁDY JUDIT

A vágakozás természetrajza Koháry István barokk álomversében

(*Üdömulatás közben szerzett versek*) 109

FILLÉRTÁR

PAP BALÁZS

Batizi-versek a Régi Magyar Költők Tárában 121

Hernády Judit

Avágyakozástermészetraja Koháry István barokk álomversében

(*Üdömulatás közben szerzett versek*)

Noha Koháry István költészete kapcsán gyakran emlegetett fogalom a képzelet és a látomásosság,¹ a költő álomverseinek átfogó vizsgálatára még nem történt kísérlet. E hiányosságot pótolandó, dolgozatom Koháry legkésőbbre datálható álomverse, az *Üdömulatás közben szerzett versek*² szövegközpontú elemzését tűzte ki célul. A költő álomversei (*Ébren alvva látott álom*, *Rút heveréssel leírt versek*,³ *Üdömulatás közben szerzett versek*) közül kettő külön kötetben, illetve füzetben jelent meg, melynek fő súlypontját, legnagyobb terjedelmű részét alkotják. E törzsszövegeket különféle kísérrőtextusok (lírai ajánlások és felvezető, illetve záró versek) veszik körül. Ezek egyfelől kegyességi, másfelől orientáló szerepet töltenek be: a költői önreprezentáció szerénykedő megjegyzései, mentegetőzéseimellett jelzik a szerző vallási hovatartozását, illetve a szerzés háttérköörülményeiről, biográfikus indítéka iról is tudósítanak. Mivel az elsődleges fikció világában mozognak, az álomlátásoknak nem képezik részét, de a főszövegek értelmezési keretéhez szorosan hozzátartoznak.

A szerző meglehetősen homogén költői világán belül – a nagyon hasonló alapszituáció ellenére is – mind a három alkotás sajátos szint képvisel. Míg az *Ébren alvva látott álom*⁴ kifejezetten filozofikus hangoltságú, s a mentális-lelki tartalmak, történesek nyelvi közvetítését állítja a középpontba, addig a *Rút heveréssel leírt versek*⁵ fősze-

1 „A négy fal közé zárt ember képzeletének mozgása teszi őt a látomásos, allegorizáló barokk irodalom és álom-költészet képviselőjévé.” (Bán Imre) *A magyar irodalom története*, II., szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964, 202; Varga Imre is „sajátos jellegű, vizionális álomköltészet”-ként jellemezte Koháry líráját. VARGA Imre, *A magyar barokk költészet egy változata: Koháry István börtön-költészete*, ItK, 1973/5, 506; „A börtönköltészet ihletforrása a képzelgés és az emlékezés.” KOVÁCS Sándor Iván, *Kecskemét mecénása: A költő Koháry István*, Forrás, 2000, 72.

2 Dolgozatomban végig a terjedős barokk címe egyszerűsített változatát fogom használni, a teljes címek csak az adott szövegforrás hivatkozásánál, lábjegyzetben szerepelnek.

3 A *Rút heveréssel leírt versek* az *Ébren alvva látott álom* második részének első, elvetett változata, amely később – némi átdolgozást követően – *Vasban vert rabnak sétálása* cím alatt jelent meg Koháry első kötetében; teljesen független, önálló líra i narratívája miatt külön alkotásként is elemezhető.

4 *Keseredet rabnak búban úszva s-annak terhét húzva, ébren alvva látot álma*, *Régi Magyar Költők Tára*, XVII. sz. 16. k. (a továbbiakban: RMKT XVII/16), s. a. r. KOMLOVSZKI Tibor, S. SÁRDI Margit, Bp., Balassi, 2000, 191–210.

5 *Tvnya, rút heveréssel leírt versenek első része vtan következik második része*, RMKT XVII/16, 321–371.

replője – miközben a külső cselekmény szintjén a főúri kertek jellegzetes közösségi tereit járja be – bensőleg a bánat (melankólia)⁶ veszélyes érzelmével vívja váltakozó sikerű küzdelmét. Az *Üdömulatás közben szerzett versek*⁷ főszerzője pedig a vágyakozás (*cupiditas*) problematikáját dolgozza fel irodalmi eszközökkel.

Az álomversek a Koháry-féle elmeversek tágabb csoportjának sajátos szeletét alkotják. Ez utóbbiak esetében a lírai történet megalkotása markánsan imaginárius⁸ módon megy végbe, s a (versbeli) valóságos élethelyzetéhez viszonyított fiktitás mindig jelezve van szövegszerűen is. A fent említett három álomvers mellett ide sorolható a *Vasban vert rabnak sétálása*,⁹ három rövid elmevers,¹⁰ a lakoma-, a vadászat- és a haláltáncvers.¹¹ E művek közös jellemzője, hogy mindegyik gyakran használja a katalogizálás (realitásérzet-képző)eszközét. Ami az álomverseket magán az álmodás mozzanatán túl még együttesen jellemzi, az az álombeli találkozás motívuma. Az elmeversek többsége ugyanis magányos beszélő megnyilatkozása; kommunikációs helyzetük egyirányú, dialogikus elemeket nem tartalmaznak.¹²

Témakezelés és történetalakítás

Koháry legterjedelmesebb műve az a 439 strófás, (külön) cím nélküli és tizenkét részre osztott szerzemény, amely az *Üdömulatás közben szerzett versek* című kötet törzsszövegét alkotja. A cím akrosztichonja szerint keletkezési ideje az 1686-os egri sebesülést követő időszakra tehető, viszont a kötet csak az 1720-as évek elején jelent meg nyomtatásban. Akár Gyöngyösi István *Csalárd Cupidója* inspirálta a mű megszületését, akár nem, történetvezetése, elbeszélés- és szerkesztésmódja egyaránt nagyfokú önállóságról tesz tanúbizonyságot.¹³ Mind tartalmi, mind szerkezeti szempontból az *Üdömulatás...* tartható Koháry egyik legérettebb, legösszetettebb művének. Az alábbiakban először a történetalakítás és a témakezelés sajátosságait veszem

6 A bánat itt mindvégig megőrzi perszonális érvényességi körét, nem válik az emberi létmód univerzális jegyév. Vö. JELENITS István, *Koháry István: Ez világot senki által nem élte, sem kedvére mindenkor, bú nélkül nem élte = A régi magyar vers*, szerk. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., Akadémiai, 1979, 351–364.

7 *Üdö mulatás közben szerzett versek*, RMKT XVII/16, 211–265. Az idézeteket mai helyesírás szerint átírva közlöm.

8 Imagináció alatt a z emberi képzelet használatának hangsúlyosabb, a köznapi realitástól akár nyíltan elszakadó, retorikai hatáskeltést megcélzó megnyilvánulási formáját értem. A fogalom 16–17. századi eszmetörténeti háttéréhez lásd: TASI Réka, *Barokk vízió – skolasztikus imagináció*, ItK, 2018/2, 145–168.

9 *Vasban vert rabnak bvs elmével, fáradva versekben vett sétálása*, RMKT XVII/16, 133–178.

10 *Elméje embernek nem nyugszik, újságra vágyódik, futja világ határait*, RMKT XVII/16, 63–65; *Valaki kardot köt oldalára, vasat várhat az lábára*, RMKT XVII/16, 73–74; *Áldgy meg, főléses Úr Isten...*, RMKT XVII/16, 74–78.

11 *Embernek éltében mértékletesnek kel lenni...*, RMKT XVII/16, 67–72; *Az fűzva verseknek faragására nevezte hitessvk el magunkal...*, RMKT XVII/16, 292–306; *Az halálnak horgával s-halóival...*, RMKT XVII/16, 281–292.

12 A két típus határán áll a haláltáncvers: álomszerű vonásai, összetett beszédhelyzete és történetalakítása az álomversek típusához közelíti.

13 Vö. GYŐRI Orsolya, *A Gyöngyösit imitáló Koháry István*, Irodalomismeret, 1996, 70–75.

szemügyre, majd külön fejezetben térek ki a mű poétikai megalkotottságának egyéb jellemzőire (szerkezet, exemplumok, beszédmód).

Bár *A'kegyes olvasóhoz* szóló versben már szóba kerül az álom elbeszélésének későbbi aktusa, a kísérőszövegek még az ébrenléti valósághoz tartoznak, mivel elsődleges funkciójuk az alapindítékok és utótörténések megadása. Közvetlen módon tehát nem kapcsolódnak a főszövegben kibontott történethez. A költői megszólalást motiváló elsődleges tényező, a kéz megsebesülése a azonban nemcsak annak a fájdalmas fizikai állapotnak a fő oka, amely lelki kihatásai révén a vers(ek) beszélőjét egészen az egzisztenciális válságig sodorja, ha nem egyik fő szervezője a törzsszöveg képalkotásának is, mivel a kéznyújtás motívuma a ezzel kapcsolatos ártékelési kísérlet miatt kerül a történetalakítás középpontjába.

A testi fogatkozás nyomában feleledő segyre fokozódó elkeseredésérzése fejeződik ki az első rész panaszában, az álombeli angyal kérdésére adott válaszban:

Akárhol az mihez vagy kezdek, vagy nyúlok,
annak akadályán untalan búsulok,
az bú terhe alatt csak nem meg is fúlok,
elbágyadt voltomban majdan elájulok. (20. strófa)

A versszerzés alapindításként megjelölt bálna tűzészándéka a azonban itt hamar elveszíti központi szerepét, s a helyes és helytelen vágyakozás kérdéskörével a lelki vonatkozások egy másik, tágabb hatókörű területe kerül előtérbe. Látni fogjuk, hogy Koháry az individuális probléma egyetemes nézőpontú tematizálását a kéznyújtás képzetköréhez kapcsolódó elemek találékony felhasználásával oldja meg.

A kötet verseiből kiderül, hogy noha az alapprobléma külső eredetű (testi sebesülés), valódi rosszá lelki kihatásai révén válik (elkeseredettség). A kritikus helyzet azért tűnik megoldhatatlannak, mert a külső körülmények alakulása alig befolyásolható. A lírai én panasza egyéni vonásai ellenére is tipizált megnyilatkozás, mely érzékletes formában fejezi ki az emberre általában jellemző alapbeállítódást: a természetes emberi vágyak a rossz, fájdalmas tapasztalatok elkerülésére és a jónak érzett állapotok, élmények megszerzésére irányulnak. Ezt az alapbeállítódást kívánja korrigálni a két szereplő között zajló párbeszéd második fele, az angyal felelete (II. r.), amely éppen ezért az életbeli szituációra való reagálással, annak mintegy átminősítésével indít, hogy a zután a vélemény mögött meghúzódó lelki hozzáállás kiigazítása felé orientálja a hallgatót.

Az angyal a kézsebesülés motívumát Páris és az ősbűnt elkövető emberpár vétkének perspektívájába helyezi, a kéznyújtás bajt hozó aspektusát emelve ki. A fejtegetés a tiltott gyümölcs szimbólumára támaszkodva jut el a romlásra vivő vágyakozás súlyos következményeire figyelmeztető és az ezzel összefüggő magatartásbeli maximákat megfogalmazó szakaszhoz, melyet egyfelől a világ mulékony természete, másfelől a földi élet bánattal sújtott volta¹⁴ mellett argumentáló strófák kereteznek. Így az egyéni életprobléma olyan jellegzetesen barokk, noha középkori gyökerű ka-

¹⁴ „mert untalan visel az világi élet / búval és bánattal öszve font kötelet” (64. vsz.) A bánat Kohárynál máshol is megjelenik ilyen értelemben. Vö. JELENITS, *i. m.*, 351–364.

tolikusteológiai értelmezési keretbe ágyazódik, amely a földi létezését nemcsak a tmeneti jellegűnek, de egyúttal – a halál utáni élet szempontjából – döntő jelentőségűnek is tekinti.

Az angyali közlésben megjelenő világ a középkori siralomvölgy-felfogásnak megfelelő tulajdonságokkal rendelkezik: oly szilárdnak tűnő valósága pusztán megtévesztő illúzió, mely mögött törekenység és elkerülhetetlen „hervadás”, elmúlás húzódik meg. A világ megszemélyesített, főként feminin vonásokkal megjelenített valósága alkalmasnak mutatkozhatott arra, hogy az emberi bensőből eredő, kifelé irányuló negatív hajlamok veszélyességét tárgyiasított formában is felhívja a figyelmet. Ezért válik Kohárynál is oly dominánssá a világ negatív aspektusa, és ezért a zonosítódik az időbeli létezés feltételei alá vetett emberi sors a szomorú tüllel: nem tényleges világutálatról van itt szó, e tanítás alaptételei sokkal inkább egy sajátos, vallásetikai célzatú metódus elméleti háttérét körvonalazzák. Ezekre épül a vágyműködésmódjának Koháry-féle pszichológiai rajza.

Ezt követően az egzisztenciális probléma felvetésre felelő angyali tanítás igazságtartalma két, alanyi szempontból ugyan eltérő, de formailag egyaránt tipizált, erőteljesen jelképesített illusztráció által nyer igazolást: először a lírai én személyes fejlődéstörténete, majd a megidézett antik, illetve bibliai példázatok képében. A harmadik résszel kezdődő álombeli séta a karnyújtás = romlás képletét viszi tovább, s a didaktikus tartalmat immár cselekményesítve, allegorikus jelleggel jeleníti meg. E szakasz már olyan nyira nélkülözi az egyénített, reális elemeket, hogy a próbatételek kiállása szinte mitikus formát ölt.¹⁵

Nyilvánvaló, hogy a lírai én álombeli sétája tisztán szimbolikus értelmű. Az erdős, hegyvidéki területen növő gyöngyvirág és rózsa a nagy vonzerejű, gyönyört ígérő, ám nehezen elérhető vágyat jelöli. A leszakítás motívuma azt a benső emberi késztetést jelzi, ami a vágy tárgyának megragadására és birtoklására irányul. E kezdeti szakaszban a lírai alanyt is e késztetés irányítja, ám a gyöngyvirág leszakítása a felmerülő nehézségek miatt végül megghiúsul. A virágszedés útjában álló tényezők a vágykielést kísérő veszélyekre mutatnak rá: a forrásból előtörő, sebes folyású erek a szenvedélyek és emóciók magával ragadó, sodró erejét, míg a „rút semlyék” a bűnök posványában való elmerülés veszélyét jelenítik meg. A lírai én számára, noha a lehetséges veszélyeket már a mocsárba esés momentuma előtt észleli, a vágykésztetés erősebbnek bizonyul a félelemnél és az értelemi belátásnál. Sőt a vers hőse még a posványból való nehézkes kiszabadulása után sem akar letenni célkitűzéséről.

A sárkánybarlanghoz való megérkezés pillanatában a zomban a történet fordulóponthoz ér. Az itt megjelenített magatartás logikája, a kéznyújtás-motívumhoz társuló, ám azzal ellentétes távozásképzet akkor válik igazán érthetővé, ha a műbeli sárkányt nem pusztán félelmetes fenevadnak, hanem kifejezetten a Sátán szimbólumának tekintjük. Nemcsak a múltó világi gyönyör elérésére törekvő embert fenyegető, soka rcú valóságát („fejei engem lesnek”, „villogó szemei engem keresnek”, 99. vsz.) fejezi ki kiválóan a szöveghely, hanem lényének hatalmas erejét is hatásosan

¹⁵ Érdekes, hogy ezzel ellentétben a később megidézett antik történetek viszont bővelkednek az aprólékos részletekben.

érzékelteti: az isteni hatalmon kívül álló erőre alapozó nekibátorodás érzésének éppen azért kell szétfoszlania („nem vagyok én Phoebus, ez ellen hogy álljak”, 98. vsz.), mert a Sátán a kor felfogása szerint pusztá emberi erővel nem győzhető le. Csak a pusztulás nagyerejű fenyegetése képes a költemény hőstét végleg eltántorítani addigi viselkedésmódjától.

Az álomalak személyes fejlődésének első szakasza (III–IV. r.) tehát a kísértések és öneszmélés jegyében áll. A kísértések kiállításáról a szó szoros értelmében azonban – mint láttuk – nem beszélhetünk, mivel a konok törekvés, „közeledés” feladását a tapasztalatszerzés közbeni belátások, a leküzdött nehézségek és veszélyek élménye motiválja. A sétálás során a dolgok voltaképpen természetére való ráébredés folyamata zajlik.

Ezután – a z angyltanításának megfelelően – a zedighiá bavalóságokra irányuló vágyképzet fokozatosan elhagyja a földi horizontot: a z elbeszélői magatartásváltás küszöbén a lírai alany távozik a világi veszélyeket jelképező sziklás, erdős területől, s egy sík térre ereszkedik alá, hogy megtalálja azt a helyet, ahol „nincs aggodalom”, csak „csendes nyugodalom” (138. strófa). Olyan helyet keres, „hól olly öröm érjen, / melyhez gutta ütés, se bánat ne férjen” (141. strófa): a vágyakozás célképzete tehát a transzcendencia irányába mozdul el – igaz, hogy az ezt követő völgybeli keresgélés még horizontális síkon mozog, mert a köznapi boldogságképzetek főbb fajainak vizsgálátára tesz kísérletet, a mezek során már transzcendens nézőpontot érvényesít. A sík vidéken folytatódó, bár különös módon láthatatlanul maradó séta a köznapi vágyak első ránézésre veszélytelennek tűnő világára koncentrál: a szerelmi érzés különféle veszélyei után a barátságkettős arcú valóságát, majda gazdagság- és hatalomvágy megrontó erejét taglalja, közismert antik és bibliai példák sorát idézve meg.

Az elbeszélésbe emelt exemplumok felsorakoztatása tematikusegységet alkot, illetve egymásra következőkük logikája szerint történik. A narráció az interperszonális viszonyoktól (szerelem, barátság) a tárgyi vágyképzetekig halad, s egy-egy téma többaspektusú körbejárásával és a negatív vonás fokozásával nyomatékosítja a mondandót. Az elbeszélői kommentárok és a példázatsor együttese építi fel azt a fejlődési ívet, amely mind a narrátor individualitása, mind az olvasó számára iránymutatóként kíván szolgálni. Ennek fókuszpontjában a helytelen magatartás megismerése, illetve megismertetése áll: kilenc terjedelmes példa járul hozzá azoknak a veszélyeknek az érzékeltetéséhez, melyeket a világi vágyakozás különféle esetei magukban foglalhatnak. A szerelmi téma negatív tetőpontját képező Sámson-történet (VI. r.) után kerül csak sor a pozitív példa felmutatására, először Odüsszeusz alakjának megidézésével, majd az ószövetségi történet fordított előjelű párdarabjaként József (VII. r.) példázataiban. A következő részben már együtt – bár még külön-külön történetben – szerepel a negatív és pozitív pólus (VIII. r.). Egyedül Midas történetében (IX. r.) egyesül az elrettentő és a követendő példa, amit a főszereplő megtérése tesz lehetővé.

Tehát egészen az angyl újbóli megjelenéséig az ember evilági tévelygésének – hol személyes, hol példázatos – rajzát szemlélhetjük. Voltaképpen a lírai én tudatában zajló történések vetülnek ki s öltenek magukra külső érzéki formát: a két fő

lelki képesség, a vágyakozás és a gondolkozás tárgyiasítása zajlik egy harmadik – az imagináció – segítségével, miközben a mű cselekményszintjén, egzisztenciális vonatkozásban a közeledés és távolodás változó dinamikájú, kettős mozgása érvényesül. Ennek hátterében a katolicizmus vágy-felfogása húzódik meg: a *cupiditas* a kifelé irányuló lelki mozgás, a megragadás és birtoklás vágya, az elemi természeti késztetés mindarra, ami vonzó hatást gyakorol az emberi lényre, ami gyönyör- és boldogságforrásként kínálkozik. A költeményben szó van azonban olyan gyönyörűségről is, ami „kár nélküli”: ennek „megízlelése” nem jár a „szív sérelmével” (*caritas*). Az ember az ősbűn utáni bukott állapotában a negatív típusra hajlik: a műben e kettős, külső és belső aspektusú jelenséget egyfelől a „karnyújtás”, „kapdosás” és a (felé)futás, vagyis az emberi bensőből kiinduló, valami megszerzésére irányuló késztetés, másfelől pedig a „hívás”, „tündérkedés”, vagyis a csábítás és kísértés mozzanatai reprezentálják.

A versben „kiábrázolt” didaktikus tartalom elsősorban azt kívánja felmutatni, ami elutasítandó: mind a véleményalkotásszintjén (‘megvetni’), mind a cselekvésmód síkján (‘távolzni’). A helyes magatartás prototípusa József alakjában testesül meg, aki Sámsonnal ellentétben a kísértőt

Ott hadgya, s-el szalad, s-egyebet sem tehet,
tudgya, hogy szaladva győzedelmet vehet,
ölben kapva véle veszedelme lehet,
s-küszködése közben nagy gonoszra mehet. (214. strófa)

Odüsszeusz története a téma örökérvényűségét jelezve előlegezi meg az egész mű legfontosabb exemplum-karakterének, Józsefnek a példáját:

Sokan sokszor itták Circének Poharát,
ki fujták magokból az lehellő párát,
sertésekké váltak, s-meg vallották kárát,
hajtattak moslékra, s meg atták az árát.

Kinek szive körül Circe tündérkedett,
kedve töltésére mindent cselekedett,
mérge poharával böven kedveskedett,
feje veszélyétül ritkán menekedett.

Az egy Ulysses vólt, ki rajta erőt vett,
nem itt pohárábul, sem ő véle nem ett,
nékie semmiben minthogy kedvet nem tett,
ellenére járva töle szabaddá lett. (197–199. strófa)

Míg Odüsszeusz győzelme abból fakad, hogy elutasítja a csábító „italát”, „ételét”, illetve nem engedi, hogy hízélgő, hamis szavai behatoljanak a lelkébe, addig József menekülésében az elutasítás még intenzívebb formája nyer kifejezést. A versbeli futás etikai és teológiai többletjelentése a katolikus hagyomány értelmezési keretébe illeszkedik: e motívum két ellentétes irányulásmód megragadására szolgál, minőségét pedig az határozza meg, hogy a szubjektum mi felé és milyen lelkülettel törekszik.

Ahogy an azt Szentviktori Hugó képileg azonos képzetkörben mozogva mondja: ha a hívó „a világgal együtt szaladna, akkor a z időbeli dolgok változékonyságá nak megfelelően, szerencsétlen helyzetben elcsüggedve, kedvező helyzetben felfuvalkodva e világhoz szabná magát. Ha a világ felé szaladna, akkor mindig a világi élvezetekben való megnyugvást keresné”.¹⁶ Snoha a világtól el kell futnia a vágyakozásnak („szerelemnek”), azt nem kell teljes mértékben elutasítania, mert mint kiindulópont pozitív szerepet is betölthet: „A vágyakozásnak a világa kiindulópontja: miközben á mullattal és dicsérettel tekint a külső világban Isten műveire, lelkében csak még hevesebben tér meg Istenhez az ember.”¹⁷ A világgal kapcsolatos valódi problémát tehát a függés („rabság”) és a belefeledkezés tényezője képezi, vagyis az istenitől való elfordulás veszélye.

A tizenegyedik rész elején újra előlépő narrátori alak egy tágas, zöld mezőn látja futni és „ügetni” a gazdagságra vágyó emberek tömegét. A sokaság kényelmes, széles útja helyett egy meredek, nehéz és keskeny ösvényre tér rá, az evangéliumi „keskeny út” allegorikus megfelelőjére. Az erdőbeli eltévedés mozzanata viszont már a külső ember lelki instabilitását, a szövevényes földi viszonylatok közötti tévelygés lehetőségét, vagyis az ember útmutatásra való rászorultságát fejezi ki. Az őrangyal ehhez kapcsolódó szerepét világítja meg a beszélő vallomások múltidézése (XII. r.): eszerint az Isten által mellérendelt őrangyal volt az, akinek „belső sugallása” tanította és szíve „vágyódását jóra gerjesztette”. Vagyis a mű elején még külső formában élénk lépő angyal alakja bensővé válik: az őrangyal láthatatlan jelenléte magában az emberi lélekben honol, s a fent jellemzett „csalárd” világgal szemben óvó ellenerőt képez. A hazaindulás után az emberi nem létoka fogalmazódik meg az utolsó előtti strófában, miután a vers beszélője egy utalásos példázat sor keretében elutasítja mindazt, a mire a köznapi vágyak irányulnak:

Szívetem, jól tudom, Isten teremtette,
annak ő magában célját helyeztette,
állandó örömet Fölségében tette,
másban magán kívül nyugtát sem engedte. (438. strófa)

A helyesírányulásmód allegorikus-képileg kifejtését így végül a személyes példafelmutatás gesztusa nyomatékosítja. Ennek fényében a vers hőséneke lelki fejlődése a *via illuminativa* egyfajta irodalmi ábrázolásának is tekinthető, hiszen ő is „megszabadul a teremtett javakhoz való ragaszkodástól, a földies gondolkodástól, és elindul a krisztuskövetés útján, szívesen vállalva az azzal járó szenvedést is”.¹⁸

16 SZENTVIKTORI Hugó, *A szeretetről*, Vigilia, 2004, 905.

17 *Uo.*

18 GÁBOR Csilla, „Religiosa actio mentis”: *Meditációelméletek és meditációtípusok a kora újkorban Európában és Magyarországon = Devóciók, történelmek, identitások*, szerk. GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Scientia, 2004, 28.

Szerkezeti felépítés, exemplum-használat, szólamok

A tartalmi elemek kidolgozottsága mellett a mű formai szempontok alapján is Koháry legjobb alkotásai között tartható számon.¹⁹ Mind a kötet, mind a törzsszöveg felépítése tudatos szerkesztési koncepciót tükröz: mindkét szövegegység keretes szerkezetű. Akötetet a versbeli valóság szerencsétlen történései (sebesülés, ellenséges pusztítás), illetve a mű keletkezéséről és későbbi sorsát érintő megjegyzések keretezik, a törzsszöveget pedig a két anyagi jelenés.²⁰ A szerző a tizenkét részből álló kompozíció szerkezeti középpontjába a szerelem, vagyis a vágyakozás legintenzívebb megnyilvánulási módjának példáit állította (VI–VII. r.).

Ugyan kevésbé szembeűnő, de a negyedik és tizenegyedik részt félbevágó, külön egységet alkotó példázatos szövegtömb is keretes szerkezetű: a két főtéma (szerelem és gazdagságvágy) negatív aspektusait a keretező (IV–V. és X–XI. r.) részekben négy-négy exemplum mutatja fel, miközben a köztes szakaszt a pozitív és negatív példák – különféle módú – együttes szerepeltetése jellemzi. A példázatsorozat keretén belüli magban is feltűnnek időnként a lírai én egyéni történetét lefestő szöveganyag jellemző retorikai kellékei, a kis terjedelmű, ellentétező vagy megerősítő szerepű mellékpéldák, illetve említésszerű utalások.

A sétálás mozzanataira felfűzött cselekmény tehát két eltérő szövegtípus formájában artikulálódik: a szerkezetbelső magjában elhelyezkedő példázatos sor elsődleges kontextusát az elbeszélői éni lírai fejlődéstörténete alkotja, ennek menetébe ágyazódnak be az egyszerre illusztratív, érvelő és moralizáló funkciójú, epikus jellegű exemplumok. Az elbeszélés-típusok közötti választóvonal mégsem mondható élesnek, hiszen a példázatos kezdő- és végpontján érintkezésbe lép az individuális és a történeti-mitológiai sík. A negyedik részben Acteon példáját egy olyan esemény vezeti fel, amely az antik hős történetét képileg mintegy megelőlegezi: a lírai alany látja, amint vadászkutyák elejtenek egy szarvast. A tizenegyedik rész példázatait pedig olyan általános jellegű leírások övezik, amelyek az elvontság és konkrétság háttérán mozgóvá válnak a záltal, hogy a lírai alany álmvilágában tapasztalt valóság látványeimeiként tűnnek fel. E konkrétságra egyfelől a személyes elutasítás gesztusa utal a helyhatározó használatával („Lesz azért tanácsos onnan eltávoznom”, 372. vsz.), másfelől a leírások – főként a gazdagság sík, tágas mezejének – megelevenedő, a sétálás menetébe illeszkedő képszerűsége (például: „Annak gyöpe látczik zöldnek s igen szépnek / mennek azért oda, s arra sokan lépnek”, 343. vsz.).

A régi irodalomra jellemző módon Koháry önálló szerzői történetek írása helyett szívesebben válogatott a fabulák és históriák tárházából.²¹ Az előbbiek széles körű ismertsége és erőteljes jelképiségéhez az utóbbiak szentírási tekintélye járult még hozzá. A kiterjedt alak- és történetállományt megmozgató mű antikizáló ele-

19 GYÖRI, *i. m.*, 75.

20 GYÖRI, *i. m.*, 72–73.

21 A szerző szóhasználatában az előbbi az antik mítoszokat, míg utóbbi a biblia történeteket jelöli. A Szentírás elbeszéléseinek litterális, betű szerinti értelmét a korban história értékűnek tartották. PIRNÁT Antal, *Fabula és história*, ItK, 1984/2, 146.

mei és bibliai utalásai kifejtettségi fokuk szerint az említésszerű utalásoktól a hosszú strófá nyibetétekig terjednek. Az eltérő történeti rétegekből származó példázatok a narrátor szövegszervező befogadástírányító jelenlétének eszközeiként funkcionáló kommentárjai fűzik egymással össze. Koháry a rendelkezésére álló alapanyagból a saját témavilágába illő, közismert elemeket emelte ki; az eredeti történetváz lényegre redukált változatát a számára indokoltnak tűnő – főként leíró jellegű – helyeken azután kibővítette. A Midás-történet szövegén jól nyomon követhető e költői eljárás módja: az átkötést biztosító nyitó és záró strófák közötti harmincstrófányi szakasz az előzetesen – elhagyásokkal és tömörítéssel – mintegy felére zsugorított ovidiusi forrásanyag leíró részeinek aprólékos kibontásával jön létre. E részletező hajlam elsősorban a Kohárynál fontos motivikus szerepet betöltő érintés mozzanában és a fényűző lakoma külsőségeinek lefestése során érhető tetten.²²

A kötetnyitó versben megjelenő, Calderón híres barokk drámájának címét viszhangozó 'az élet álom' állítás szorosán kapcsolódik a mű gondolati tengelyét alkotó „csalárdvilág”-koncepcióhoz, különleges hangulati többlettel ruhazza fel a szövegegyüttes egészét. Ugyanis ha ennek fényében tekintünk a központi versre, akkor egy többrétű realitás-képződés megvalósulását regisztrálhatjuk. Az álomlátás folyamata abban a keretben játszódik le, amely ezáltal maga is álomszerűvé minősül át. Ezenfelül az álomtörténelem belülről az epizódyszerű mitológikus elbeszélések („költött dolgok”) külön fiktív világa is megteremtődik. E háromszintű imaginárius – és egyúttal narratív – rétegződés a megélt emberi-világi valóság komplex voltát reprezentálja, s egy felettes (transzcendens) perspektíva érvényesülését jelzi.

A versben ennek megfelelően két eltérő, de konvergens szólam jut szóhoz. Az egyik a kiindulópont, vagyis a világ, a másik a cél, a Mennyország nézőpontjából ítélt és értékelt. Előbbihez tartozik egyfelől a lírai alapszituáció, másfelől a tragikus emberi példázatok csoportja. Ezzel ellentétben a másik lírai szólam egy felettes perspektíva szemszögéből, a transzcendens értékszemlélet tükrében szemléli a „lenti” világban zajló eseményeket. E hang elsőrendű megszólaltatója az álombeli angyal, ám mivel a narrátor maga is felülről tekint le önnön megkettőzött alakjának individualitására, az általa megfogalmazott tanító-elmélkedő szakaszokban szintén a transzcendens szemléletmód érvényesül. Koháry jó érzékkel él a történetalkotás nyújtotta lehetőségekkel, amikor három különböző formában is felmutatja a követendő mintát: a világfeletti (őrangyal), a világi (lírai alany) és a történeti (József) képviselő együttes szerepeltetése valóban meggyőzően hat. A lírai narráció e három központi alakja közül kettő statikus karakter, jelenléte pedig csupán epizodikus jellegű. A harmadik tag, az elbeszélő személyisége viszont – ahogyan arról már esett szó – benső fejlődési ívet jár be. De az ő folyamatos jelenléte képezi a mű fő szövegösszetartó erejét is.

Fontos továbbá megemlíteni, hogy a már említett két szövegtípus határpontjaiban a lírai alany maga tartásmódja szembetűnő változáson megy keresztül: a negyedik részben nemcsak aktív cselekvőből passzív szemlélővé, hanem egyúttal – mint álom-

²²Koháry több versében is felfedezhető egy-egy lakoma hosszadalmas, katalógizáló ábrázolása. Lásd Kovács Sándor Iván, „Étel az asztalok s italt a pohárnok” = K. S. I., *Eleink tündöklősege*, Bp., Balassi, 1996, 101–120.

beli elbeszélő – aktív történetalkotóvá is válik, mivel az elbeszélte történetek nem a valóság elemei, csupán a tudatos felidézés és közvetítés aktusa teszi őket jelenvalókká. A keretező momentumok kivételével azonban az exemplumok világa nem tart közvetlen kapcsolatot az elbeszélő álombeli közegével. Szembetűnő, hogy a történetmondás e formáját menet közben sem szakítják meg az álmodó egyéni panaszai. A lírai alany korábban megkettőződött – egy individuális és egy felettes, mintegy prédikátori szerepet magára öltő – énekeszakaszban az utóbbi nézőpontjába helyezkedik, mintegy „felemelkedik” önnön korlátozott és pusztán érzelmi jellegű egzisztenciális bázisáról. A két én hangja így nemcsak egybeolvad, hanem erőteljesebbé is válik a történetmondást időnként megszakító, didaktikus hanghordozású kommentárok révén. A személyes érzelmek szinte teljes háttérbe szorulását a tanító szándék előtérbe kerülése indokolhatta, amialigha független a Koháryra is ható²³ jezsuita szellemiség döntően etikai és praktikus irányultságától.²⁴

Válsághelyzet és meditáció

A tárgyalt mű olyan valós válsághelyzet szülötte, amely nemcsak biografikus adatokkal alátámasztott, de szövegszerű jelöltségéből kifolyólag a versszituációnak is szerves részét alkotja. Hasonló a helyzet Koháry másik két álomverse esetében is, melyek kiinduló élménye a rabság volt. Ez a két, a börtönirodalom kategóriájába sorolható mű is meggyőzően igazolja, hogy a börtöncella akár „termékeny írói magány és reflexió”²⁵ helyévé is válhat az irodalmi műveltséggel rendelkező rabok számára, mivel az irodalmi szövegek létrehozása a rabsággal együtt jár, fizika világ és lelkileg egyaránt megterhelő körülmények könnyebb elviseléséhez járul hozzá.²⁶ A költő alkotásai kapcsán valóban érdemes lenne a börtön, illetve a rabság kiterjesztett fogalmát figyelembe venni:²⁷ Koháry súlyos egri sérülése nyilvánvalóan a testi-lelki szenvedés és korlátozottság hasonlóan kínzó tapasztalatait nyújtotta. Általánosságban elmondható, hogy a világi élet nehézségei, megpróbáltatásai által kiváltott válságélmény²⁸ rendkívül termékeny talajnak bizonyult a versszerző meditatív hajlamú alkata számára.

23 Koháry tanulmányait végig jezsuita intézményekben végezte. LŐKÖS István, „*Üdö mulatás közben szerzett versek*”: Koháry István költészetéről = *Végvár és társadalom a visszafoglaló háborúk korában (1686-1699)*, szerk. BODÓ Sándor, SZABÓ Jolán, Eger, 1990, 270–271.

24 TŰSKÉS Gábor, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai*: Nádasi János, Bp., Universitas, 1997, 87.

25 TÓTH Zsombor, *Börtönirodalom: egy hiányzó kora újkori magyar hagyomány? = Börtön, exilium és szenvedés*, szerk. TÓTH Zsombor, Bp., reciti, 2017, 14.

26 *Uo.*

27 MARÓTHY Szilvia, *Börtönben koholt versek, versekben koholt börtön: Koháry István költészetéről* = TÉV/HIT – *Tévedések és tévesztések a régi irodalomban*, szerk. ETLINGER Mihály, MARKÓ Anita, PÁLFI Eszter, SZATMÁRI Áron, VIRÁG Csilla, VRABÉLY Márk, Budapest, Reciti, 2018, 12.

28 „A meditációk születésének lélektani összetevői között első helyen áll a külső körülmények kedvezőtlen alakulása nyomán keletkezett válságélmény.” TŰSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *II. Rákóczi Ferenc meditációi* = T. G., K. É., *Az egyházi irodalom műfajai a 17–18. században: Tanulmányok*, Bp., Argumentum, 2002, 153.

Álomverseinek jellemző vonása „az értelem és az érzelmek ellentétes irányú, együttes működése, a gondolati és érzelmi elemek bonyolult kölcsönhatása”.²⁹ A prózai meditációk kettős funkciója szintén szövegalakító jellegzetességük, hiszen az én-elbeszélés szubjektivitása mindhárom esetben kiegészül az objektív példa felmutatás és tanítás gesztusával.³⁰ E versekben a didaktikus és költői kifejezőmód olyan epikus keretben jelenik meg, amelynek főszereplője igen kevésbé válik – külsődleges értelemben véve – cselekvővé, a szövegekben az imagináció és a reflexivitás erőteljes dominanciája érvényesül, miközben a voltaképpeni cselekmény – minia tőr történések alakjában – a tudati térben zajlik.

Koháry műveiben a kora újkori meditatív formára sokszor jellemző belső dráma³¹ a válságos élethelyzetből következik, vagyis nem gondolati, ha nem emocionális fogantatású. Nem meglepő, hogy a költő mindhárom álomversének fontos eleme az önnevelést, az akarat tudatos koordinációját szolgáló meditatív lelki beállítottság,³² illetve az ehhez szorosan kötődő tipizált benső érési, fejlődési folyamat felmutatása. Emellett a képzelet szerepének barokk kori felértékelődése is ösztönzőleg hatott a költőírói gyakorlatára: Koháry álomversei – a szorosan bibliai kötődésű ignáci lelki gyakorlatok módszeréhez hasonlóan³³ – egyalapszituáció látványelemek benga zdag, imaginatív jellegű megelevenítését viszik véghez. Ehhez az érzékileg megteremtett bázishoz kapcsolódnak azután a személyes vagy általános érvényű reflexiók, azzal a céllal, hogy „az emberi tettek, döntések értékrendi, interiorizált megalapozását”³⁴ segítsék elő.

A Koháryra jellemző sajátos – önmagát mint *parasztersek faragóját*, illetve *koholóját* meghatározó,³⁵ a csupán *időmulatás* céljából verselgető *fűzfapoéták* körében pozicionáló – költői szerepfelfogást a didaktikus célkitűzés és a használati irodalomként³⁶ funkcionáló meditációs műfaj jellegzetességei indokolhatták. Az elemzett álomvers át gondolt poétikai megszerkesztettsége is arra mutat, hogy a szerénykedő formulák leple alatt olyan, ha nem is elsőrangú, mégis igényes írói munkálkodás zajlott, amelynek egyik jellegzetes elemét éppen a fűzfapoézis-toposz allegorikus kiaknázása képezte.³⁷

29 Uo., 157.

30 Vö. Uo., 154–155.

31 Vö. ZEMPLÉNYI Ferenc, *Magyar kísérlet a meditatív verskötet-kompozícióra és európai kapcsolódásai: Rimay = Z. F., Műfajok reneszánsz és barokk között*, Bp., Universitas, 2002, 144. Mások szerint a szövegszerűen jelentkező válságssituáció nem feltétlen kritérium. Vö. GÁBOR, „*Religiosa actio mentis*”..., i. m., 9–60. Tüskés Gábor az újkori meditációk jellegzetességének tekinti a lelki válságot, szemben a középkori elmékedések kontemplatív irányulásával. TÜSKÉS–KNAPP, i. m., 158–159.

32 Loyolai Ignác meditációs módszerének hatása igen széleskörű volt. TÜSKÉS, i. m., 158.

33 TÜSKÉS, i. m., 29–53.

34 GÁBOR Csilla, *A meditáció a hitgyakorlásban és az irodalomban*, Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Catholica Latina, 2000/1, 139.

35 MARÓTHY Szilvia, *Koháry István „paraszt versei”*, ItK, 2017/4, 464–472.

36 GÁBOR, *A meditáció a hitgyakorlásban...*, i. m., 139.

37 MARÓTHY, *Koháry...*, i. m., 471.